

Відгук
офіційного опонента кандидата філософських наук
Матвієнко Ірини Сергіївни
на дисертаційне дослідження Габрієляна Андрія Артуровича
«ЕТИКА ЕРІХА ФРОММА: РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ»
на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Еріх Фромм є видатним мислителем ХХ ст., який поставив своїм завданням допомогти людині пізнати себе, розвинути свої здібності та стати активним суб'єктом свого життя. Будучи послідовником З. Фрейда, він багато в чому не погоджувався з його концепцією. Тому теорія Е. Фромма є, з одного боку, розвитком вчення Фрейда, а з іншого – його реформуванням з метою його соціологізування та створення «нової філософської антропології», «гуманістичного психоаналізу». На формування основних постулатів соціально-філософської та етико-екзистенціальної теорій Фромма, в тому числі й концепцій «людської природи», «радикального гуманізму», «масової свідомості», «відчуження», «конформізму» та ін.. дуже вплинули такі філософські напрямки кінця ХІХ - початку ХХ ст., як екзистенціалізм, філософська антропологія та фрейдизм. В своїх роботах дослідник неодноразово посилається на К'єркегора й Гайдеггера, Сартра та Камю. В його міркуваннях відлунює ідеї висловлені Платоном та Аристотелем, Спінози та Паскалем, Ніцше й Шопенгауером та т.д. Е. Фромм також широко використовує теорії своїх союзників по боротьбі за реформацію психоаналізу – Гаррі Саллівен та Карен Хорні. В той самий час він зазнав певний вплив ідей К. Маркса, запозичивши там, в першу чергу, ідею про соціальну детермінацію психіки та поведінки індивіда. Ідею про те, що вихідною точкою соціальних перетворень має стати пізнання природи та етичної сутності людини, Фромм бере у Аристотеля та Спінози. Продовжуючи традиції гуманістів минулого, він формулює свою тезу про цілісність людини, про єдність її соціальних, психічних, культурних, релігійних та природних якостей. Проголошуючи

постулат про недійсність існування особистості в умовах раціонально організованої системи, Фромм йде по стопах Паскаля, К'єркегора, сучасних екзистенціалістів, що поклали ідею розриву між «я» та «самістю» в основу свого вчення про буття людини.

У ціннісному плані найбільш сутнісним в його вченні є живе переживання за долю сучасної людини, протистояння тенденціям деперсоналізації життя та спілкування, заклик до відповідального життя особистості, до гуманізації соціальних, зокрема, й релігійно-церковних інститутів.

Природу релігії та релігійності мислитель розглядає, виходячи з ідеї взаємозалежності між структурою характеру особистості або спільності та соціально-економічної, політичної та ідеологічної структурою суспільно-цивілізаційної середовища. Обумовленість індивідуальної (або груповий) психіки соціокультурної структурою, в якій вона формується, Е. Фромм називає «соціальним характером». Саме набутий особистістю або спільністю соціальний характер «програмує» специфіку й ціннісну спрямованість релігійних переживань, а також визначає діяльні, поведінкові результати задоволення релігійних потреб, властивих людині. Для Фромма оптимальною виявляється наступна постановка проблеми: розглядаючи певну світоглядну систему, якийсь комплекс життєво важливих переконань, шукати відповіді на запитання не про те, релігія це чи ні, а про те, яким є ціннісний вектор даної релігії. Критерієм визначення такого вектора є те, чи сприяє релігія подальшому розвитку людини, реалізації суто її людських сил та здібностей, або ж, навпаки, ставить бар'єри на цьому шляху.

Сприятливим ґрунтом для формування авторитарних форм релігійності – це соціальне середовище покори мас могутній владній меншості. Тут індивід настільки сповнений страху, у нього настільки віднята можливість відчувати себе сильним та незалежним, що його релігійні переконання набувають авторитарної тональності. І навпаки, громадське та ментальне середовище, в якому індивід відчуває себе вільним та відповідальним за свою долю, середа, де він солідаризується з іншими в діяльному затвердженні свободи, створює

умови для розвитку гуманістичних релігійних переконань. У авторитарної релігії причина поклоніння, поваги та підпорядкування певній вищій силі вкорінена не в моральному дусі, яка символізується цією силою, не в любові та справедливості, а тільки в тому, що вища сила має право та можливість примусити людину до поклоніння їй. Недостатність поваги та підпорядкування визнаються гріхом. Головною чеснотою в авторитарній релігійності вважається слухняність, покора, а найстрашніший гріх вбачається в непокорі.

Емоційні установки такого роду – самоприниження, покірність душі, обтяженої власної убогістю, та становлять глибинну сутність всіх авторитарних релігій, будь то теїстичні або світські. Для авторитарної релігійності Бог, перш за все, символізує надлюдську владу та силу. Авторитаризацію відносин зі світом в рамках релігійно-світоглядних переживань мислитель навіть образно називає своєрідним соціальним «гріхопадінням». В авторитарній релігії людина самовідчужено проектує все найбільш значуще та гідне, чим володіє, на Бога та, таким чином, вихолощує саму себе. Механізм взаємовідносин людини з Богом в контексті авторитарних релігій, по суті, той самий, що й спосіб ставлення до іншої людини з боку носія мазохістського повинною характеру: одна людина боїться іншу, приписуючи цій іншій особі власні позитивні якості. За допомогою такого механізму, стверджує психоаналітик, люди, схильні до авторитарної релігійності, схильні приписувати лідерам навіть найбільш жорстоких систем якості вищої мудрості та доброти.

Важливо не тільки те, що, на думку Е. Фромма, істинний характер релігійності людини або спільності може бути засвідчений не тим, що вона (або традиція, до якої вона належить) декларативно сакралізує, а тим, чому саме людина присвячує свої реальні дії. Справжня релігійність релевантна ціннісній структурі соціального характеру особистості – по суті, її моральності або аморальності, її морально-психологічному здоров'ю або душевної деструкції, хоча суб'єктивно людина може цього не усвідомлювати.

Відповідно до Фромма, людина в процесі історичного розвитку втрачає інстинктивні (природні) зв'язку з природою, що призводить до виникнення екзистенціальних та соціальних дихотомій (протиріч), що тягнуть за собою

порушення її внутрішньої рівноваги, та штовхає до пошуків нового рівноваги. Фромм виділяє наступні дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей, авторитарна та гуманістична свідомість, експлуататорський та слухняний типи характеру, володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда, негативна «свобода від» та позитивна «свобода для» в процесі розвитку особистості. Еріх Фромм намагався вирішувати ці дихотомії шляхом з'єднання фрейдистської психології, яку він допрацював в напрямку «гуманістичного психоаналізу», та неомарксистської соціології, розвиваючи соціально-критичну етичну теорію та концепцію «утопічного соціалізму».

Специфічна ситуація людини в світі породжує екзистенційні дихотомії, нерозв'язні протиріччя, які переживаються усіма людьми, як духовна напруга. Це, в першу чергу, усвідомлення обмеженості індивідуального життя, тобто передбачення власної смерті, це розуміння безмежних потенцій, що належать всьому людському суспільству, й обмеженості реалізації власних можливостей; це необхідність відчувати унікальність буття, що невіддільне від потреби відчувати себе важливою частиною цілого, тобто відчувати гармонію із зовнішнім світом, відчувати почуття солідарності, пов'язаності з оточуючими людьми. Крім загальнолюдських дихотомій в душі людини глибоко закладаються нерозв'язні суперечності, властиві певній епосі, які людство долає на своєму історичному шляху.

Нерозв'язність дихотомічних протиріч людина переживає як напругу внутрішнього розколу, як компульсивне занепокоєння, що змушує людину шукати вихід. Ці питання мають фундаментальне значення для особистості, оскільки кожна людина повинна знайти свою особисту відповідь на них. Своєю відповіддю на ці питання людина закладає фундамент самого себе як особистості. Фромм не зводить людину до її біології, як це робило більшість мислителів до нього. Це сукупність специфічних рис, які вирізняють її з природного середовища та піднімають її над тваринним світом. Це якась природно успадковується антропологічна даність, яку, з одного боку, треба лише розкрити, а, з іншого боку, треба оберегати від деформуючого впливу

навколишнього реального суспільства. З одного боку – це людська універсальність, а з іншого – основа формування унікальності кожної особистості.

Кожна релігійна система – це конгломерат різноспрямованих – як гуманістичних, так й авторитарних – ціннісних імпульсів. До того ж, методологічний потенціал концепції релігійності Е. Фромма може сприяти синергії й конвергенції, з одного боку, творчих релігійно-доктринальних ціннісних установок різних конфесійних орбіт, з іншого, – гуманістичних ідей філософського світогляду. А потреба в такій синергії продиктована необхідністю створення дієвої парадигми подолання кризових явищ, властивих духовному житті сучасної людини, як в аспекті особистісному, так й соціальному.

1. У запропонованій дисертації фроммівська концепція «агресії» була ретельно вивчена: було вироблено поділ на «злорякісну» та «доброякісну» агресії, а також розглянуті механізми їх виникнення. Однак, в результаті, автором не було запропоновано ніяких соціальних змін, які могли б бути зроблені для досягнення миру та порядку.
2. Чи можна вважати перспективною ідею «радикального гуманізму» Е. Фромма для релігійної сфери життя українців?
3. Які тенденції сучасного суспільства авторитаризують людські відносини на ґрунті соціального ідолопоклонства?
4. Які додаткові можливості можна відмежовувати віруючим у власній релігійній традиції для здобуття надійної світоглядно-психологічної мотивації конструктивного особистісного та соціокультурного розвитку?

В цілому дисертація виконана на високому теоретичному рівні, є взірцевою науково-дослідною роботою. Перш за все слід відмітити прекрасну продуманість методології, яка дозволяє у комплексі застосовувати інструментарій теології, філософії, політології, соціології, релігієзнавства. Автор проявив себе як повністю зрілий науковець, здатний не лише зібрати великий емпіричний матеріал, але й дати критичне його осмислення.

Дисертація є емпірично спрямованою, дисертант постійно демонструє вміння провадити виключні спостереження, робити влучні узагальнення на основі емпіричної індукції. Дисертація є близькою до психології релігії філософської етики, соціокультурної антропології, теології та екзистенціалізму як у своїй методології, так й у конкретній рефлексії. Знайомство зі змістом дисертації, авторефератом, публікаціями автора дають підстави для загального висновку про те, що робота **Габрієляна Андрія Артуровича «Етика Еріха Фромма: релігієзнавчий аналіз»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п. п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів та
природокористування України**

I. С. Матвієнко
I. С. Матвієнко

*Григорій Матвієнко І.С. завідує
кафедрою філософії та міжнародної комунікації
НУБіП України
(Київ, вул. Гоголівська 0,9)*

